

سنتز پژوهی تبیین مناظرات رضوی

باتحلیل جریان‌شناسی آن

دریافت: ۱۴۰۱/۱/۳۰ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۲۸

سیدمحمد سیدکلان^۱، بهنام صحرانورد^۲

چکیده

هدف این پژوهش، ارائه یک فراترکیب (سنتز پژوهی) از مصادیق و مضامین اصلی مناظرات رضوی بر اساس مقالات و مطالعات صورت گرفته در مجلات و کتاب‌های مختلف بوده است. بر همین مبنا، این مطالعه به لحاظ هدف کاربردی و رویکرد پژوهش از نوع کیفی بوده است. جامعه آماری پژوهش شامل تحقیقات انجام شده در حوزه مناظرات امام رضا (علیه السلام) بود که در مجموع ۶۶ مقاله انتخاب و چکیده آن‌ها بررسی شد. با توجه به ملاک‌های پژوهش، از این میان تعداد ۱۷ مقاله و ۳ کتاب مرجع به صورت هدفمند انتخاب و بررسی شد. یافته‌ها نیز نشان داد که مناظرات امام رضا (علیه السلام) با روش‌شناسی و محتوا قابل بررسی بوده است که از این حیث به لحاظ روش مناظره ۲۵ مصداق و به لحاظ محتوایی ۲۴ مصداق با مضامین هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی شناسایی شد. در نتیجه، می‌توان گفت مناظرات امام رضا (علیه السلام) در مجامع علمی عصر حاضر برای اندیشمندان به لحاظ روش، اصول و چگونگی فرایند مناظره‌ای در موضوعات پرچالش علمی توصیه می‌شود.

کلیدواژه‌ها: سنتز پژوهی، فراترکیب، مناظرات رضوی، جریان‌شناسی، امام رضا (علیه السلام).

۱. گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران، ایران (نویسنده مسئول): M.siedkalan@gmail.com
۲. دکترای علوم سیاسی، عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران: sahranavardbehnam@yahoo.com

۱. مقدمه

۱-۱. طرح مسئله

عصر حضرت رضا علیه السلام صحنه برآمدن جریان‌ها و گفتمان‌های بسیاری در جهان اسلام بوده است. این گفتمان‌ها در دو سطح درون‌گفتمانی و برون‌گفتمانی قابل تشخیص هستند. امام هشتم علیه السلام به واسطه مواجهه با موج گسترده این فرقه‌ها و (خرده) گفتمان‌ها و لزوم روشن کردن افکار مسلمانان، به انجام مناظرات و مقابله‌های فراوانی مبادرت کردند (میراحمدی و رضائی‌پناه، ۱۳۹۵: ۷۵). گرچه، این مباحثات از ناحیه جریان‌ات گوناگون فکری به سرعت رو به رشد و توسعه گذاشته و در هر زمینه اختلاف نظر پدید آمده بود؛ اما از زمینه‌های اصلی پیدایش این بحث‌ها و گرایش‌های کلامی، می‌توان به گسترش نهضت ترجمه، وسعت سرزمین‌های اسلامی که منجر به تضارب آرا و افکار می‌شد، آشفتگی‌ها و نابسامانی‌های فکری و عقیدتی و اقدامات خلافت عباسی در ایجاد بحث‌های کلامی اشاره کرد (سبحانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۱: ۴۱).

در چنین فضایی، برخورد‌های منطقی امام هشتم علیه السلام در فضاهای باز گفت‌وگو که هرگز از سوی امام محدودیتی برای ابراز عقیده ایجاد نمی‌شد، سعه صدر ایشان و توجه و تأکید امام بر علم و تفکر (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۵؛ طوسی، ۱۴۴۴ ق: ۴۸۸) نشان‌دهنده مقام علمی والای امام به مردم بود که منجر به افزایش شهرت علمی آن حضرت شد. شخصیت علمی آن امام همام چنان بود که حتی افرادی که قائل به امامت ایشان نبودند نیز ایشان را به عنوان عالم و دانشمند می‌پذیرفتند. با وجود این، عصر امام رضا علیه السلام دوران تبلور فرهنگ و معارف شیعی در شکل کامل و گسترده‌ای در میان شیعه بوده است و انحرافات جزئی، تأثیر در اصل تشیع نداشت (جعفریان، ۱۳۸۷: ۴۳۰). مناظرات امام رضا علیه السلام مسئله‌ای تاریخی و متعلق به گذشته نیست، بلکه از نظر پاسداری از اسلام و خط

۱. به‌طور کلی بازخوانی فضای سیاسی و فرهنگی دوره عباسیان ما را در تشخیص زمینه‌های بروز اختلافات عقیدتی و فکری یاری می‌رساند. اگرچه برخی از خلفا همچون مأمون می‌کوشیدند از طریق گزینش یک نگاه یا رویکرد در کلام، حالت یکسانی در جامعه ایجاد کنند؛ اما همین اقدامات نه تنها تضارب آرا را شدیدتر می‌کرد بلکه اختلافات فکری را به سمت سوگیری‌های مذهبی و تکفیر منحرف می‌ساخت.

مکتب، سرمشق پراهمیت بسیار جامعی برای امروز و هر زمان دیگر است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۹۵). می‌توان گفت که این مناظرات به ما کمک می‌کند شناخت درستی از جو و جریان‌های فکری و نوع تفکرات مطرح‌شده در آن دوران به دست آوریم و با مواضع امام رضا (علیه‌السلام) در رویارویی با جریان انحرافی و زمینه‌های بروز دیدگاه‌ها و اندیشه‌های تابناک آن حضرت در این عصر آشنا شویم؛ بنابراین، به نظر می‌رسد سنتز پژوهی تبیین این مناظرات و گفت‌وگوها با جریان‌شناسی آن در عصر حاضر می‌تواند زمینه‌کاوش محققان را در ذهنیت فلسفی و انسجام فکری مخاطبان این پژوهش را فراهم سازد. چراکه همین بحث‌های کلامی، مناظرات، سؤالات و گفت‌وگوهای اعتقادی از ائمه اطهار است که حقانیت دین اسلام را روز به روز نمایان‌تر خواهد ساخت.

۱-۲. بحث و سؤالات انگیزشی

مأمون پس از آوردن امام رضا (علیه‌السلام) به مرو، جلسات علمی متعددی با حضور آن حضرت و دانشمندان گوناگون تشکیل داد. در این جلسات، مذاکرات بسیاری میان امام (علیه‌السلام) و دیگران صورت می‌گرفت که عمدتاً حول و حوش مسائل اعتقادی و فقهی بود. بخشی از این مذاکرات را طبرسی در کتاب خود فراهم آورده است (طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۱۷۱-۲۳۷؛ ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۲۶-۱۶۷). هدف مأمون از تشکیل این محافل علمی، حاکی از علم‌دوستی او یا تظاهر به آن بود. در اصل، باید وی را از این زاویه، متمایز از دیگر خلفای عباسی دانست؛ به‌ویژه که مذاق عقلی او و همراهی‌اش با معتزله، او را بر آن می‌داشت در برابر اهل حدیث ایستادگی و آنان را منکوب کند؛ با این حال، مسئله در اینجا خاتمه نمی‌یافت. مأمون از تشکیل چنین جلساتی هدف دیگری نیز داشت. او می‌خواست با کشاندن امام (علیه‌السلام) به بحث، نص صریح کلام الهی را که عامه مردم درباره‌ی اهل بیت (علیهم‌السلام) داشتند و آنان را صاحب علم خاص، مثلاً از نوع علم لدنی می‌دانستند، از بین ببرد (جعفریان، ۱۳۸۷: ۴۴۲).

شیخ صدوق در این باره می‌نویسد: «مأمون اندیشمندان سطح بالای هر فرقه را در مقابل

امام علیه السلام قرار می‌داد تا حجت آن حضرت را به وسیله آنان از اعتبار بیندازد و این، به جهت حسد او نسبت به امام و منزلت علمی و اجتماعی او بود؛ اما هیچ کس با آن حضرت روبه‌رو نمی‌شد جز آنکه به فضل اقرار می‌کرد و به حجتی که از طرف امام علیه او اقامه می‌شد، ملتزم می‌گردید» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۵۲). در واقع، مأمون علما را برای مناظره با امام رضا علیه السلام احضار می‌کرد و خاطرنشان می‌ساخت که می‌خواهد مردم را از فضل و معلوماتش آگاه گرداند؛ اما مأمون در واقع با این کار زهر در میان علما می‌ریخت تا شاهد آن را از میان بردارد؛ زیرا این امید را در سر می‌پروراند که او یکبار هم که شده آن حضرت در مسئله‌ای دچار لغزش و اشتباه شوند و این لغزش را وسیله دستاویزی برای فروهستن کرامت و تحقیر آن جناب در برابر مردم و شیعیان‌شان قرار دهد و نیز امیدوار بود مردم از این رهگذر از ولا و دوستی آن حضرت روی گردان شوند. در حالی که، همین مناظرات موجب رفعت مقام علمی آن حضرت از دیدگاه مردم گشت و سبب شد همگی آگاه شوند که باید کلیدهای کار را به دست چه کسانی بسپارند (حجتی، ۱۳۸۵: ۱۱۴).

با وجود قصد و نیت مأمون، باید پرسید که در این مناظرات و گفت‌وگوها چه جریان‌ات فکری وجود داشته است؟ امام رضا علیه السلام مناظراتشان را بر اساس چه روش و اصولی پایه‌ریزی کرده بودند؟ چه نمودها و تصوراتی (مصادیق و مضامین) در مناظرات آن حضرت به چشم می‌خورد؟

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۲. مباحث نظری

واژه مناظره از ریشه «نظر» است. عوام مردم نظر را دیدن معنا می‌کنند و خواص به بصیرت، بینش، تشخیص و تدبیر کردن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۱۲). در کل، بر حسب معنا طرفین مباحثه موضوعی را با هم به گفت‌وگو می‌گذارند تا حقیقت آن بر ایشان آشکار شود و به نتیجه مشترک برسند، اما بر این اساس بحث‌کننده به دنبال ایجاد دگرگونی در ساختار فکری طرف مقابل خویش است، در حالی که در جدل طرفین قصد بر حقانیت نداشته و به دنبال خصومت و ستیزه‌جویی هستند؛ بنابراین، مناظره گفتمانی برای ایجاد فهم مشترک

و درك متقابل است که ائمه معصومین (علیهم‌السلام) باهدف هدایتگری، در جایگاه تعلیمی خویش، شیوه‌های گفت‌وگو و مناظره را نیز به شیعیان خویش می‌آموختند.

۱-۲. مناظرات حضرت رضا (علیه‌السلام)

مناظرات امام علی بن موسی الرضا (علیه‌السلام) فراوان است، ولی از میان آن‌ها مناظرات هفت‌گانه زیر برجستگی زیادی دارد. شرح هر یک از آن‌ها را طبق آنچه عالم بزرگوار مرحوم شیخ صدوق در کتاب عین أخبار الرضا آورده و مرحوم علامه مجلسی نیز در جلد ۴۹ بحار الأنوار از کتاب عیون نقل کرده و در کتاب مُسند الامام الرضا، جلد ۲ نیز آمده است، در اینجا به فهرستی از مناظرات هفت‌گانه می‌پردازیم که شرح آن‌ها از حوصله این مقاله خارج است:

مناظره با جاثلیق^۱، دانشمند بزرگ مسیحی، مناظره با رأس الجالوت^۲، بزرگ یهودی، مناظره با بزرگ هیربدان یا هریرز اکبر^۳، مناظره با عمران صابی، دانشمند شبه‌مادی، مناظره با سلیمان مَروزی، دانشمند کلامی و متکلم خراسانی، مناظره با علی بن محمّد بن جَهم درباره عصمت انبیا (علیهم‌السلام) (حضرت آدم، یونس و ...)، مناظره با پیروان مکاتب مختلف در بصره.

در این بخش به تحلیل برخی از مناظرات فوق خواهیم پرداخت تا فتح بابی برای فهم روش و محتوای مناظرات آن حضرت باشد.

۲-۲. روش‌شناسی و اصول مناظره آن حضرت

مناظرات امام رضا (علیه‌السلام) همچون انبیای الهی و دیگر معصومین (علیهم‌السلام) از نوع جدل احسن و

۱. جاثلیق (به کسر ثاء و لام) لفظی یونانی است به معنای رئیس اسقف‌ها و پیشوای عیسوی و لقبی است که به علمای بزرگ نصارا داده می‌شد و نام شخص خاصی نیست (المنجد) و شاید معرّب کاتولیک باشد.
 ۲. رأس الجالوت لقب دانشمندان و بزرگان ملت یهود است (این نیز اسم خاص نیست).
 ۳. هریرز اکبر یا هیربید اکبر لقبی است که مخصوص بزرگ زردشتیان بود، به معنای پیشوای بزرگ مذهبی و قاضی زردشتی و خادم آتشکده.

برخلاف مجادله‌های بشری از حسن فعلی، فاعلی و غایی برخوردار است. ایشان در نوع برخورد با مخاطب با هدف روشننگری و حق‌مداری در درجه نخست اسکات مخاطب و حتی اقناع او نیست، بلکه ایشان سرچشمه فیاض هدایت و ارشاد و همواره در پی روشن شدن حقیقت و هدایت است. علاوه بر هدایت و روشننگری آن حضرت، رعایت آداب مناظره ایشان زبازد بوده است تا نوعی سیره اخلاقی در میان مردم پایه‌گذاری کنند. از جمله شاخص‌های این سیره می‌توان به این نکته‌ها اشاره کرد: شرح صدر، انصاف و دوری از تعصب (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۶۸). امام رضا (علیه السلام) همواره در مناظرات خویش با استقبال از هرگونه عقیده‌ای مبتنی بر تفکر، با آن بحث و گفت‌وگو می‌کردند و از سوی دیگر با هرگونه عقیده‌ای برخاسته از دل‌بستگی‌های غیرعقلانی که در انسان تعصب، جمود و سکون ایجاد می‌کند و مانع تعقل و تفکر می‌شود، به شدت مبارزه می‌کردند. مناظره ایشان با علمای عامه و استدلال‌ها و احتجاجات ایشان نمونه‌ای از گفت‌وگوی مبتنی بر اندیشه و تفکر است (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۴۳۸). همچنین قاطعیت در عین انعطاف و نرمش در مناظره با مأمون درباره آیه مباهله (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹: ۱۸۹)، بهره‌مندی از روش‌های گفتمان قرآنی (استفاده از تمثیل و تشبیه، فصاحت کلام و پیراستگی از پیچیدگی و ...) در پی احیای حق و نه ستیزه و مناقشه (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۲: ۳۷۲) و نیز ادای تکریم و عزت نفس مخاطبان در مناظره در اشاره به مناظره امام رضا (علیه السلام) با سلیمان مروزی (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۴۰۱) از ویژگی‌های مناظره ایشان است. فرایند مناظرات علمی ایشان (دعوت به پرسش، همگامی با مخاطب مناظره با شیوه‌های گوش‌دادن مؤثر و سخن‌گفتن با شیوایی و خوش‌سازی کلام و هدایت کردن او) در نظر گرفتن سطح فکری^۲ و ملاحظه مذهب مخاطب است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۱۹۸-۱۹۹).

۱. یکی از شیوه‌های مؤثر در بحث استفاده از تمثیل است. قرآن کریم از این شیوه بهره فراوان گرفته و امام رضا (علیه السلام) نیز به تبعیت از روش قرآنی در مناظره با مأمون درباره میزان خویشاوندی علویان و عباسیان نسبت به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امام (علیه السلام) آوردن مثالی در خصوص امکان ازدواج رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با دختر مأمون و نبود این امکان برای دختر امام (علیه السلام) به صورت بسیار لطیف به داعیه مأمون در این خصوص پاسخ دادند به گونه‌ای که مأمون سکوت اختیار کرده سپس اعتراف می‌کند که: به خدا سوگند که شما در خویشاوندی به مراتب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نزدیک‌ترید تا ما (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰: ۳۴۹-۳۵۰).

۲. یکی از ویژگی‌های انبیا و ائمه معصومین (علیهم السلام) این است که در گفت‌وگو با مردم، بر اساس استعداد و میزان عقل آن‌ها سخن بگویند تا مردم سخنان آن‌ها را بفهمند. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «إِنَّمَا مَعَاشِرُ الْأَنْبِيَاءِ أَمْرُنَا أَنْ نَكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ»؛ ما پیامبران مأمور شده‌ایم که با مردم بر اساس سطح فکر و عقل آن‌ها سخن بگوییم (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۵۱).

۲۰۳). علاوه بر این روش‌ها به روحی برندق (۱۳۹۶) مراجعه شود.

۲-۳. جریان‌شناسی مسائل اعتقادی

قرآن کریم و تمام کتاب‌های آسمانی ادیان توحیدی در طرح مسائل اعتقادی ضمن دعوت انسان به ایمان، مبدأ و معاد، جریان‌های فکری توحید، نبوت و امامت را سرلوحه دعوت خود قرار داده‌اند که در بیشتر مناظرات آن حضرت نمودهای معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی تبلور خاصی داشته است.

حضرت امام رضا علیه السلام با افراد مختلف از جمله نماینده یهودیان (رأس الجالوت)، نماینده مسیحیان (جاثلیق)، نماینده زرتشتیان (هریذ اکبر)، عمران صابی^۱، نماینده زنادقه و مادی‌گرایان، با کسانی که در فرقه‌های اسلامی دیدگاه‌های خاصی داشتند مانند سلیمان مروزی، ابوقره، علی بن محمد بن جهم، مأمون، ابن سکیت و افراد دیگری که ناشناس هستند، در موضوعات گوناگون از جمله در مسائل توحیدی و امامت به مناظره پرداخته است (قرشی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۰۱-۱۷۶؛ به نقل از روحی برندق، ۱۳۹۶: ۸). طباطبایی و رشیدی‌کیا (۱۳۹۳) در بررسی مهم‌ترین آسیب‌های اعتقادی اثرگذار بر پیشبرد گفتمان توحید در عصر امام رضا علیه السلام اذعان کرده‌اند انکار صانع و ایجاد تردید در وجود او، تشبیه و تجسیم، ادعای امکان رؤیت، انکار مسئله بداء، نفی عینیت صفات با ذات، جبر و تفویض، خلق قرآن و اعتقاد به تناسخ از جمله مهم‌ترین آسیب‌هایی هستند که فضای چالشی را در حوزه اعتقاد اسلامی به خصوص معارف توحیدی به وجود آورده بود که به‌منظور فهم بهتر معارف رضوی در عرصه باور به توحید قابل تأمل است.

۱. صابین یا ستاره پرست هستند یا از اهل کتاب به شمار می‌روند. به هر حال در قرآن کنار اهل کتاب (یهود، نصاری، مجوس و صابین) ذکر شده‌اند؛ یعنی ریشه آسمانی داشته‌اند. نمی‌خواهیم بگوییم چون اهل کتاب هستند پس منحرف نیستند، بلکه اهل کتاب به‌طوری منحرف شده‌اند که اگر از جهت کلامی بحث شود در نهایت، کار آن‌ها به شرک می‌انجامد. از جهت فقهی حکم آن‌ها با مشرکان فرق می‌کند، اگر با مسیحیان از جهت کلامی بحث شود منجر به سه‌گانه پرستی یا عیسی‌خدایی می‌شود، همین‌طور یهودی‌ها و زرتشتی‌ها به دوگانه‌پرستی یا سه‌گانه‌پرستی یا انسان‌پرستی و به‌هرحال، به غیر خداپرستی و به شرک می‌انجامد، ولی از جهت فقهی اهل کتاب فقط کافر هستند و مشرک نیستند (مشرک به غیر خداپرست گفته می‌شود).

۲-۳-۱. جریان فکری توحید

روایت‌های رضوی نشان می‌دهد آن حضرت اعتقادهای نادرست مردم دربارهٔ خداوند را تصحیح کردند. عامهٔ مردم از صفتهای الهی، تلقی انسان‌وار در ذهن داشتند. از نظر آنان گویی خداوند همانند انسان خشمگین می‌شود یا علم می‌یابد. امام رضا (علیه السلام) با نفی انسان‌انگاری از خداوند، صفاتی همچون آمدن، مکر، استهزا، خدعه، علم و... را به‌گونه‌ای تفسیر کردند که مستلزم نقص در خداوند نباشد. در کنار این مسئله، در روایت‌های رضوی نوعی روش عمل‌گرایانه در اثبات خداوند قابل مشاهده است. همچنین ایشان مسئلهٔ خفا و احتجاب الهی را پاسخ داده و آن را ناشی از گناهان انسان دانستند (اکبری، ۱۳۹۲: ۷). امام رضا (علیه السلام) با روشی که امروزه با عنوان دلیل شروطی مشهور است، مخاطبان را به وجود خداوند رهنمون کردند. ایشان در امتداد فکر ارائه‌شده توسط جد بزرگوارشان، حضرت امیر (علیه السلام)، از این روش برای اثبات خداوند بهره بردند:

روزی یک از ملحدان بر حضرت رضا (علیه السلام) وارد شد در حالی که گروهی نزد حضرت بودند. حضرت رضا (علیه السلام) به او فرمودند اگر حقیقت آن گونه باشد که شما می‌گویید و البته حقیقت آن چیزی که شما می‌گویید نیست، مگر نه این است که ما و شما مساوی بوده و نماز، روزه و زکات ما ضرری برای ما نخواهد داشت. آن ملحد سکوت کرد. حضرت ادامه دادند و اگر حقیقت آن گونه باشد که ما می‌گوییم و البته حقیقت همان چیزی است که ما می‌گوییم، مگر نه این است که شما هلاک شده و ما نجات می‌یابیم (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۳۱، بخشی از حدیث ۲۸).

۲-۳-۲. جریان فکری امامت

امامت، استمرار نبوت و لطفی از جانب خدای متعال است. امامت جز با تصریح خداوندی تحقق نمی‌پذیرد و مردم در تعیین امام معصوم نقشی ندارند. امامت یکی از اصول بنیادی دین است و ایمان راستین جز با باور به بایستگی آن شکل نمی‌گیرد. امام، کسی است که خداوند متعال او را پس از پیامبر به‌عنوان هدایتگر بشر برگزیده و باید از

گناه و ناراستی، پاک و معصوم و به اذن خدا، از جهان غیب آگاه باشد. امام، نمونه کامل انسان و دارای برترین درجه کمال و فضیلت است و از آنجا که به یاری حق، همه گفتارها و رفتارهای او نشان از راهی خدایی دارد، پیروی از وی بر همه مردم لازم و بایسته است (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶۳). اولین اختلاف در اسلام پس از رحلت رسول اکرم صلی الله علیه و آله پیرامون مسئله امامت و خلافت بود و بر سر همین موضوع، مردم دو دسته شدند: عده‌ای پیرو حضرت علی علیه السلام و شیعه علی علیه السلام نامیده شدند و فرقه‌هایی راه دیگر گرفتند و تابع خلفا و دیگران شدند. پس از گذشت زمانی از دوران خلفا بر سر این مسئله اختلاف ایجاد شد که جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله را باید خلیفه دانست یا امام؟ مسئله دوم نیز پیش آمد و آن اینکه مرجع مسائل علمی پس از پیامبر صلی الله علیه و آله چه کسانی هستند؟ آیا خلفا، علمای زمان‌شان بودند و می‌توانستند مثل پیامبر صلی الله علیه و آله سؤال‌های دینی را پاسخ بدهند و هم‌شان و دارای مقام معنوی مثل پیامبر صلی الله علیه و آله باشند یا مردم به کسی دیگر مراجعه می‌کردند؟ یا اگر خلفا پاسخ می‌دادند، چگونه پاسخ می‌دادند و منبع پاسخگویی آن‌ها چه بود؟ تاریخ نشان می‌دهد، پس از پیامبر صلی الله علیه و آله غیر از امام علی علیه السلام کسی قادر به پاسخگویی سؤال‌های علمی نبود؛ بنابراین یکی از مباحث اختلاف‌برانگیز علمی و غیرعلمی (سیاسی) این بحث بود و خون‌های بسیاری بر سر این مسئله ریخته شد.

امام رضا علیه السلام نیز مثل جدشان امیرمؤمنان علیه السلام، برای دفاع از امامت و جایگاه اهل بیت علیهم السلام در عصر خود به اقتضای شرایط عصر در زمینه‌های مختلف، مباحثی مطرح کردند، به شبهه‌های عصر خود و همه اعصار در زمینه امامت و جایگاه آن پاسخ و با این روشنگری به بسیاری از اختلاف‌های آن زمان خاتمه دادند.

حسن بن جهم گوید: «روزی به مجلس مأمون حاضر شدم. در این مجلس، علی بن موسی الرضا علیه السلام نیز حاضر بودند، در حالی که فقها و دانشمندان علم کلام و دیگر فرقه‌ها نیز جمع شده بودند. یکی از حاضران پرسید: ای فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله کسی که مدعی امامت است به چه دلیل ادعایش ثابت می‌شود؟ حضرت پاسخ دادند: به نص و دلیل» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۲۱۶).

با تأمل در این پاسخ معجزه‌آسای حضرت که در نهایت فصاحت و بلاغت، راه شناخت امام را از غیر امام بیان می‌کند؛ این موضوع به دست می‌آید که امام‌شناسی به لحاظ اهمیت جایگاهش بدون تحقیق، استدلال و دلیل و برهان، قابل اثبات نیست و بر خواهان این مکتب ضروری است که قبل از هر واکنشی فارغ از احساس و عواطف و تنها با محوریت براهین صادقانه، به شناخت امامت نایل شود.

در باب ضرورت وجود امام در جامعه، محمد بن فضیل گفته است که روزی از امام رضا (علیه السلام) پرسیدم: «آیا زمین بدون وجود امام امکان دارد؟» امام (علیه السلام) فرمودند: «نه.» گفتیم: «برای ما از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که ایشان فرموده‌اند زمین خالی از وجود امام نمی‌شود مگر اینکه خدای تعالی بر اهل زمین یا بر بندگان خشم گیرد.» حضرت فرمودند: «نه (زمین خالی از امام نمی‌شود)، اگر امام نباشد، زمین فرو خواهد ریخت» (ابن بابویه، ۱۴۰۵ ق: ۳۰۹). یا در جایی دیگر، سلیمان بن جعفری این جمله را از امام رضا (علیه السلام) نقل می‌کند که فرموده‌اند: «اگر به قدر و اندازه یک چشم بر هم نهاده‌اند، زمین از حجت خدا خالی بماند، به یقین ساکنان خود را می‌بلعد» (کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۱: ۱۷۹).

وجود امام در زمین ضروری است. در این زمینه از امام رضا (علیه السلام) سؤال‌های مکرری شد و از سوی واقفه که فرقه‌ای از شیعه بودند شبهه‌های فراوانی درباره امامت آن حضرت و استمرار امامت و غیبت امام و مسائل دیگر امامت مطرح شد، حضرت تمام سؤال‌ها را پاسخ دادند. تعداد ۱۵ روایت از امام رضا (علیه السلام) درباره ضرورت و حضور امام و حجت در زمین وجود دارد (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۲۰۲-۲۰۴؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۱۷۷-۱۷۹). همچنین طرح مباحث کلی امامت و بیان تعداد ائمه (علیهم السلام) که ۱۲ نفر هستند، با تصریح به اسم و القاب با نام مادرشان توسط امام رضا (علیه السلام) در راستای اثبات امامت و رد گروه‌های انحرافی و فرقه‌های باطل بود که خلفا و مصادیق دیگری برای ائمه (علیهم السلام) تصور می‌کردند. ایشان در برخی از بیانات، نقش امام در جامعه را تبیین و از این طریق محوریت امامت را ثابت کردند (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۱: ۷۷). در نهایت، باید گفت که عمده‌ترین ضرورت‌های وجود امام از نظر امام رضا (علیه السلام) در این است که زمین بدون امام نبوده و نخواهد بود. در غیر این صورت، اهل خود را فرو می‌برد. بدون حجت الهی، ادامه حیات برای هستی

مقدور نیست، چون خداوند نظم هستی را چنین قرار داده است.

۳-۳-۲. جریان فکری غالی‌گری

دوران امامت امام رضا (۱۸۳-۲۰۳ق) از نظر جریان‌شناسی کلامی چه در میان اهل سنت و چه در میان جریان‌های مختلف شیعی اهمیت فراوانی دارد. به‌ویژه نوع و گونه‌های جریان‌های شیعی که در مقابل امام رضا ایستادند، در هیچ دوره دیگری اتفاق نیفتاد. واقفیه را می‌توان به‌عنوان مهم‌ترین و خطرناک‌ترین جریان غالی این دوران نام برد که در مقابل هیچ امامی با این وضع و جریان نایستاد. جریانی که رهبران آن مراجع و مجتهدان زمان خود و نزدیک‌ترین افراد به امام قبلی بودند و در مقابل امام رضا (علیه السلام) ایستادند و دلیل برخورد قاطع امام رضا (علیه السلام) با آنان به دلیل عظمت خطر آن‌هاست. جریان‌های دیگری مثل اسماعیلیه، زیدیه و فطحیه در درجه دوم اهمیت قرار دارند. نگاه اولیه به موضوع غالیان این است که به دلیل مبارزه سهمگین امام صادق (علیه السلام) با غلات، شاید غلات در دوران امام رضا (علیه السلام) فعالیت چندانی نداشته باشند و در نتیجه در دوره امام رضا (علیه السلام) فرقه غالی قدرتمندی نباشد، ولی با مراجعه به کتاب‌هایی مثل عیون اخبار الرضا و کتب دیگر، به این باور می‌رسیم که جریان غالی‌گری بسیار فعال بوده و غالیانی که بیشتر پیرو ابوالخطاب بودند در این دوره وجود داشتند و امام رضا (علیه السلام) در مقابله با آن‌ها اقدامات قاطعی انجام داده است. این اقدام خطیر و اساسی با در نظر داشتن مرجعیت علمی امام (علیه السلام) و رسالت خطیری که ایشان به‌عنوان امامت مسلمانان و شیعیان بر عهده داشتند، قابل انتظار بود. به عبارت دیگر، امام نمی‌توانستند نسبت به مبانی، اصول و روش‌های معرفتی جریان‌های کلامی آن عصر در مسیر برداشت‌های دینی بی‌توجه باشند.

واژه غلو، بر وزن فعول، مصدر فعل (غلی یغلو) در مقابل تقصیر به دو صورت به کار رفته است: ۱. ارتفاع، بالا رفتن و تجاوز از حد اعتدال ۲. تجاوز از حد اعتدال به همراه افراط و زیاده‌روی که با توجه به آیات و روایات معنی دوم صحیح‌تر است؛ یعنی فرد یا چیزی بیش از آنچه در او هست، توصیف شود (فیومی، ۱۴۰۵ ق، ج ۲: ۴۵۲). این واژه در اصطلاح

شرع، به تجاوز و مبالغه در حق پیامبران و اولیای الهی و اعتقاد به الوهیت یا ربوبیت آنان اطلاق می‌شود.

۲-۴. جریان‌شناسی مسئله اخلاق و سیاست

یکی از مسائل و معماهای پیچیده در حوزه سیاست و امر سیاسی، نسبت میان اخلاق و سیاست است که در انسان‌شناسی اهمیت زیادی داشته است. جامعه بشری بدون سیاست و حکمرانی به ورطه هرج و مرج و ناامنی سقوط می‌کند و سیاست و حکمرانی و اقتضاهای قدرت سیاسی، اخلاق و منش اخلاقی و انسانی را به بهانه حفظ قدرت و مصالح عمومی به محاق می‌برد (احمدی طباطبایی، ۱۳۹۴: ۱۲۷). ابعاد آمیختگی اخلاق و سیاست و مؤلفه‌ها و شاخص‌های آن در آموزه‌های اسلامی سیره نبوی، علوی، رضوی و کلام ائمه علیهم‌السلام بسیار گسترده و در هر بخش نیازمند پژوهشی مستقل است. باید گفت آموزه‌های اسلامی بر پایبندی به اصول اخلاقی در تمام شئون زندگی آدمی به‌ویژه در تعامل با هم‌نوعان تأکید کرده است. یکی از مهم‌ترین اهداف تمام انبیای الهی از جمله پیامبر خاتم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در انداز نسبت به معاد و بازخواست انسان‌ها در جهان آخرت، قرار دادن انسان‌ها در مسیر رفتار اخلاقی، انسانی و عادلانه در تمام شئون زندگی و عدل و انصاف در تعامل انسان‌ها و تجاوز نکردن آدمیان به حقوق یکدیگر است.

به‌رغم رهنمودهای دینی در حوزه نسبت اخلاق و سیاست در سیره سایر معصومین علیهم‌السلام (در کلام و سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم حضرت علی علیه‌السلام و ائمه اطهار علیهم‌السلام) از متون دینی و روایی سیره امام هشتم علیه‌السلام و احادیث منقول از آن حضرت، پیوستگی و عجین‌بودن ارزش‌های اخلاقی و دین با ساحت‌های مختلف زندگی انسان مسلمان و مؤمن از جمله حوزه قدرت سیاسی، به‌خوبی قابل درک است.

در اینجا، فزراهایی از کلام علی بن موسی الرضا علیه‌السلام که ناظر به نسبت اخلاق و سیاست است ذکر می‌شود. امام رضا علیه‌السلام از پدران خود و از امیرالمؤمنین علیه‌السلام روایت کرده که حضرت امیر علیه‌السلام از قول رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: من کان مسلماً فلا یمکر و لایخدع، فانی

سمعت جبرئیل علیه السلام یقول: «ان المکر و الخدیعه فی النار» ثم قال (علیه السلام): لیس منا من غش مسلما و لیس منا من خان مسلما ثم قال (علیه السلام): ان جبرئیل الروح الامین نزل علی من عند رب العالمین فقال یا محمد! علیک بحسن الخلق فانه یدهب بخیر الدنیا و الاخره و ان اشبهکم بی احسنکم خلقاً^۱ (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۵۷).

باید گفت که دین اسلام به‌عنوان آخرین آیین الهی و پیامبر اسلام (علیه السلام) به‌عنوان رسول خاتم و اهل بیت او به‌عنوان رهبران الهی در تنظیم روابط اجتماعی و سیاسی، جایگاه رفیعی برای اخلاق قائل شده و حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) نیز با ضمیمه کردن دو مقوله مهم از حیات اجتماعی یعنی اخلاق و سیاست، در طول حیات طیبه خویش و به‌ویژه در دوران ولایت عهدی تصویر روشنی از ضرورت به‌کارگیری روش‌های مبتنی بر اخلاق در حوزه سیاست نشان داده‌اند.

۲-۵. جریان‌شناسی مسائل هستی‌شناسی

مناظره عمران صابی با امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) سه محور عمده دارد: ذات و صفات الهی، کیفیت آفرینش و ویژگی‌ها و اقسام آفریدگان (شمسی و جوارشکیان، ۱۳۹۵: ۷). در میان مناظرات امام (علیه السلام)، مناظره با عمران صابی به علت اهمیت و عمق مسائل و مباحث مطرح‌شده جایگاه خاصی دارد. این احتجاج در جلسه‌ای رخ داد که پیش از آن سه مناظره دیگر با جاثلیق، رأس جالوت و هرید برگزار شده بود. در پاسخ به ۲۱ پرسش عمران، امام (علیه السلام) برخی از پیچیده‌ترین مسائل عقیدتی اسلام را در قالب استدلال‌های عقلی بیان کرده است. اهمیت و جایگاه مباحث به حدی است که روایت این مناظره به نام «حدیث عمران صابی» مشهور شده است. از گذشته تاکنون این احتجاج نگاه شارحان بسیاری را به خود معطوف داشته و به‌خامه ایشان غوامض و پیچیدگی‌های بحث شرح و تفسیر شده است.

۱. «کسی که مسلمان است باید مکر و خدعه نکند؛ زیرا از جبرئیل شنیدیم که می‌گفت مکر و خدعه در آتش است.» پس از آن فرمودند: از ما نیست کسی که با دورویی با مؤمنی رفتار نماید یا نسبت به او خیانت کند. سپس فرمودند جبرئیل روح الامین (علیه السلام) از جانب خداوند بر من نازل شد و گفت: «ای محمد! بر تو باد حسن خلق؛ زیرا سوء خلق خیر دنیا و آخرت را از بین می‌برد و شبیه‌ترین شما به من نیکوترین شماست در اخلاق (حسن خلق).

عمران صائبی که از علمای زبردست بود، گفت: «من با افراد زیادی در کوفه و بصره بحث کرده‌ام ولی کسی نتوانسته به من ثابت کند که این جهان خدای واحدی دارد. شما برای من ثابت کنید.» امام با او به مباحثه پرداخت و آن قدر درباره وجود خداوند و صفاتش صحبت کردند که سرانجام عمران گفت: «شهادت می‌دهم که الله همان گونه است که شما وصف کردید و او را یگانه شمردید و شهادت می‌دهم که محمد بنده اوست که به دین حق و هدایت از جانب او مبعوث شد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۵۷).

۲-۶. روش‌شناسی پژوهش

مطالعه حاضر از لحاظ هدف از نوع کاربردی، رویکرد پژوهش از نوع کیفی و راهبرد مورد استفاده بر اساس فراترکیب (سنتزپژوهی) چهارچوب‌های نظری و مطالعات مرتبط پیشین بوده است. سنتزپژوهی به نظریه‌های مربوط توجه دارد، تحقیقی را که پوشش می‌دهد به‌طور منتقدانه تحلیل می‌کند و سعی دارد که تعارضات موجود در ادبیات را حل کند و موضوعات اصلی را برای تحقیقات آینده مشخص نماید (Cooper & Hedges, 2009). در این پژوهش، محققان با جست‌وجو در میان تحقیقاتی که مرتبط با مناظرات حضرت امام رضا (علیه السلام) انجام شده است، به استخراج مؤلفه‌ها، روش‌ها و ابزارهای به‌کار برده شده در این تحقیقات در قالب یک جدول پرداختند و با تحلیل موارد مذکور به تعمیم‌هایی دست یافتند تا بر این اساس به تبیین درستی از موضوع در قالب یک الگوی مفهومی برآیند. بر همین مبنای، در فرایند تحلیل داده‌های حاصل از نتایج مؤلفه‌های به‌دست‌آمده در تحقیقات مرتبط، روش کدگذاری استفاده شده در تحلیل محتوای استقرایی مورد تحلیل قرار گرفت. مطابق با گام‌های سنتزپژوهی هفت مرحله‌ای ساندولوسکی و باروسو^۱ (۲۰۰۶) که عبارت است از تنظیم پرسش پژوهش، مطالعه نظام‌مند ادبیات، انتخاب پژوهش‌های مناسب، استخراج اطلاعات از پژوهش‌ها، تحلیل و ترکیب یافته‌ها، کنترل کیفیت و ارائه یافته‌ها، به ارائه توضیحات مختصر در این خصوص خواهیم پرداخت.

1. Sandelowski & Barroso

گام ۱. تنظیم پرسش پژوهش: در گام نخست، باید پرسش اصلی پژوهش مشخص شود که در این پژوهش مناظرات رضوی در پژوهش‌های قبلی چگونه ترسیم شده‌اند؟ و این مناظرات با چه روش و اصولی انجام می‌گرفت و جریان‌های فکری آن چه بوده است؟

گام ۲ و ۳. مطالعه نظام‌مند ادبیات و انتخاب پژوهش‌های مناسب برای ورود به تحلیل: جامعه آماری پژوهش شامل تحقیقات انجام‌شده در بازه زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۱ در حوزه مناظرات امام رضا (علیه السلام) بود. در این پژوهش صرفاً از تحقیقات داخل کشور به زبان فارسی استفاده شده است. پایگاه‌های اطلاعاتی که در این مقالات از آن‌ها استفاده شد شامل مگیران، نورمگز، ایران‌داک، جهاد دانشگاهی و سایت‌های حوزه علمی کشور بود. کلیدواژه‌های به کار برده شده نیز شامل مناظرات حضرت رضا (علیه السلام)، مناظرات امام رضا (علیه السلام)، روایت امام رضا (علیه السلام)، مناظره و برخی کلیدواژه‌های مشابه دیگر بود که در مجموع ۶۶ مقاله انتخاب و داندود شد و چکیده آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت. از میان این مطالعات پس از چندین بار غربالگری بر اساس عنوان (۲۵ عنوان پژوهش‌های نامرتببط)، چکیده و محتوای پژوهش و ملاک‌های پژوهش (۲۴ فقره حذف)، تعداد ۱۷ مقاله مرتبط با محتوا و برای تطبیق صحت آن‌ها ۳ کتاب مرجع به صورت هدفمند انتخاب و بررسی شد. به دلیل دسترسی نداشتن، پایان‌نامه‌ها در این پژوهش بررسی نشده است.

جدول ۱. تحقیقات انجام یافته در خصوص مناظرات امام رضا (علیه السلام)

ردیف	پژوهشگر(ان)	رویکرد پژوهشی	عنوان پژوهش	مقوله‌های اکتشافی
۱	میراحمدی و رضائی پناه (۱۳۹۵)	کیفی (تحلیل گفتمان)	تحلیل گفتمان مناظره‌ها و مجادله- های حضرت رضا (علیه السلام)	احترام و اخلاق‌گرایی، جدال احسن، حکمت و موعظه حسنه، مدارا، اجاره و امان دادن، اصالت برهان، ارجاع به فطرت و سرشت پاک بشری، توسل به ادله و مبادی مشترک، احسان و کرامت و ...

۲	نوروزی و همکاران (۱۳۹۴)	تحلیل اسنادی	تبیین روایی نقش و جایگاه امامت از دیدگاه امام رضا <small>علیه السلام</small> و وجوب ولایت پذیری از امام معصوم	ضرورت وجود امام، شرایط و ویژگی های امام، نحوه انتخاب امام، چگونگی رسیدن به مقام امامت، راه های اثبات امامت از دیدگاه امام رضا <small>علیه السلام</small> و نیز دلایل وجوب ولایت پذیری از امام معصوم و ولی امر زمان
۳	فانع (۱۳۹۳)	توصیفی تحلیلی	خداشناسی در روایت های امام رضا <small>علیه السلام</small>	کشف کج فهمی برخی فرقه های اسلامی از توحید و اصلاح آن توسط آن حضرت با تحلیل اسنادی روایات های حضرت رضا <small>علیه السلام</small>
۴	شمسی و جوارشکیان (۱۳۹۵)	توصیفی تحلیلی	تصویر آفرینش در مناظره عمران صابی با امام رضا <small>علیه السلام</small>	کیفیت آفرینش بر سه موضوع اساسی استوار است: نحوه آفرینش، هدف آن و نسبت آفریننده و آفریده
۵	مصلائی پورو سلیمی (۱۳۹۲)	توصیفی تحلیلی	اصول مناظره و آزاداندیشی با تکیه بر مناظره های امام رضا <small>علیه السلام</small>	اصول مناظره در نزد آن حضرت آشنایی با مکاتب و مذاهب، بیان اصول و معیارهای عقلانی، آزادگی و روح علمی و تسلط بر علوم را در بر می گیرد. مهم ترین اصول آزاداندیشی نزد آن حضرت، سلامت انگیزه، پاسداشت صاحبان اندیشه، انصاف علمی و ...
۶	ابراهیمی و محمدی (۱۳۹۷)	توصیفی تحلیلی	آسیب شناسی مناظره بر اساس الگوی مناظرات امام رضا <small>علیه السلام</small>	آسیب های مناظره به دو صورت کلی است: آسیب های علمی (شامل مغالطه در بحث، تکیه بر اصول غیر مشترک، نداشتن نظم و ساختار در بحث و ...) و آسیب های اخلاقی (شامل عدول از انصاف، تعصب و تقلید، ارزیابی شخصیت طرف و ...) نتایج پژوهش نشان داد امام رضا <small>علیه السلام</small> با رعایت اصول مناظره و دوری جستن از آسیب های آن، روند مناظره را طی کرده و سعی در هدایت و روشنگری مخاطب داشته اند و همیشه نیز در میدان مناظرات پیروزمی شدند.

۷	حسینی (۱۳۸۷)	توصیفی تحلیلی	شیوه مناظره در مناظرات امام هشتم <small>علیه السلام</small>	میدان دادن به طرف مقابل، اعطای آزادی کامل به مخالفان، انصاف، با حوصله برخورد کردن، استفاده از مقبولات خصم، احتجاج با زبان خصم، استفاده از جدل احسن، اقناع مخالف، و ....
۸	جواهری و شمسی (۱۳۹۴)	تحلیل محتوا	تحلیلی بر استدلال‌های امام رضا <small>علیه السلام</small> در نفی الوهیت حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> در مناظره مرو	اثبات انکاره نفی الوهیت حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> با اقامه دو استدلال قیاسی و یک استدلال عقلی
۹	اکبری (۱۳۹۲)	تحلیلی توصیفی	نگاهی تحلیلی به تصحیح خداشناسی مردم توسط امام رضا <small>علیه السلام</small>	نفی انسان‌نگاری از خداوند، اثبات ادله وجود خداوند، زیان دین و خفای الهی در جهت توجه به روایت‌های نبوی (باورهای خداشناسی)
۱۰	مجیدی (۱۳۹۲)	تحلیل گفتمان انتقادی	تحلیل گفتمان مناظره‌های امام رضا <small>علیه السلام</small>	اثبات حقیقت و ابطال ادعاهای طرف‌های مناظره و دوری از گفتمان غیراخلاقی و بهره‌مندی از صراحت، دقت عمل، ادب و احترام
۱۱	روحی برندق (۱۳۹۶)	مطالعه تطبیقی	اخلاق و مهارت‌های مناظره در مناظره‌های امام رضا <small>علیه السلام</small>	شناسایی ۳۰ روش و مهارت و شیوه اخلاقی در مناظره حضرت رضا <small>علیه السلام</small> به‌عنوان مهارت‌های ارتباطی مؤثر
۱۲	حسینی شاهرودی و رودی (۱۳۹۴)	تحلیل محتوا	برهان‌های اثبات وجود خدا در مناظره‌های امام رضا <small>علیه السلام</small> در مرو	اثبات وجود خداوند توسط برهان‌ها و ادله عقلی توسط امام رضا <small>علیه السلام</small> تحت برهان‌های حدوث، حرکت، نظم، امکان، وجوب و صدقین
۱۳	احمدی طباطبایی (۱۳۹۴)	توصیفی تحلیلی	نسبت اخلاق و سیاست در آموزه‌های اهل بیت <small>علیهم السلام</small> با تأکید بر سیره رضوی	توجه هم‌زمان اخلاق با سیاست اینکده این دو با هم ارتباط دارند.

توجه همزمان اخلاق با سياست اينكه اين دو با هم ارتباط دارند و اخلاق محوري در حوزه سياست محور اصلي امام بوده است.	شاخص هاي اخلاق محوري در آموزه هاي سياسي امام رضا <small>عليه السلام</small>	اسنادي	احمدى فرو همكاران (۱۳۹۴)	۱۴
تأكيدي بر مباني اساسي اسلام، استناد به متون مقدس و تسلط به زبان ها و لهجه هاي مختلف، جدال احسن، حفظ كرامت انسان، انصاف و عدالت در بحث و...	سيرة تعليمي تربيتي امام رضا (عليه السلام) در مناظره با اصحاب اديان و مذاهب	توصيفي تحليلي	نقي پورفر، زاهدي و فتحي (۱۳۹۸)	۱۵
توجه به راهبردهاي القايي استدلال و اقناع سازي (راهبردهاي تعاملي در مناظره) در مناظره با كنشگران (جائليق، رأس الجالوت، هيريد اكبر و عمران صابي) سبب تسليم و پذيرش حقانيت اسلام	بررسي گفتمان القايي در فرايند مناظره امام رضا <small>عليه السلام</small> با علماي اديان	توصيفي تحليلي	نصيحت و باغباني (۱۴۰۱)	۱۶
هدايت افراد مناظره كننده، تبين معارف دين، شبهه زدائي از معارف دين، تبين جاينگاه و مقام اهل بيت (عليهم السلام) و فرهنگ سازي مناظره مطلوب در جامعه	واكاوي رهاوردهاي غايي مناظرات رضوي و كار بست آن ها در عصر حاضر	توصيفي تحليلي و با رويكردي غايت شناسانه	طهماسبى بلداجي و مرتضوي (۱۳۹۹)	۱۷

گام ۴ و ۵. استخراج اطلاعات از پژوهش ها و تحليل و تركيب يافته ها: يكي از فنون تحليلي مناسب در تحقيقات كيفي، تحليل مضمون است كه به طور گسترده اي استفاده مي شود. از تحليل مضمون مي توان به خوبي براي شناخت الگوهاي موجود در داده هاي كيفي استفاده كرد (عابدي جعفري و همكاران، ۱۳۹۰)؛ اما پژوهشگر به دليل عينيت بخشيدن به محتوا بدون تفسير، از تحليل محتوای مضموني بهره برده است كه يكي از روش هاي تحليل محتواست كه با تحليل مضمون در شناخت مضامين مشترك داده ها، مشابهت دارد. در تحليل محتوای مضموني، بر خلاف تحليل مضمون، از تفسير در كمترين حد ممكن، استفاده و صرفاً از آن براي نام گذاري (توجه به كلمات در متن) و گروه بندي مضامين (بر اساس كلمات كليدي و عبارات مترادف و تكراري) استفاده مي شود

و ماهیت مضمون در متن به صورت توصیفی بوده است. در تحلیل محتوای مضمونی به احساسات و افکار پژوهشگر درباره مضامین، اعتنایی نمی‌شود (Anderson, 2007). به دلیل اینکه، محتوای روایی دینی نیز که باید از هر گونه تفسیر اضافی به دور بماند، صرفاً در بحث و نتیجه‌گیری به طور خیلی مختصر، مضامین توضیح داده شده است. چراکه، هدف از این نوع تحلیل، بیشتر تحلیل توصیفی است تا تفسیری؛ بنابراین، در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش کدگذاری تحلیل محتوای مضمونی استفاده شد.

گام ۶ و ۷. کنترل کیفیت و ارائه یافته‌ها: در گام کنترل کیفیت، محققان با شاخص‌های هدف، منطق، عینیت‌بخشی و ارزش معنا بخشی محتوای به دست آمده برای اطمینان بخشی به کدهای به دست آمده و طبقه‌بندی مضمونی آن به سه نفر متخصص علوم حدیث و قرآن به منظور بررسی مجدد ارسال و با اصلاحات جزئی مورد تایید واقع شد. همچنین به منظور تایید پایایی، از فرمول کاپای کوهن استفاده شد. در این پژوهش، میزان توافق بین ارزش‌یابان $0/84$ به دست آمد که نشان‌دهنده توافق بالا در تحلیل داده‌ها بود. در نهایت، در گام هفتم، نتایج حاصل از مرحله‌های پیشین به شرح ذیل ارائه شده است.

۷-۲. یافته‌های پژوهش

در نتیجه بررسی‌های به عمل آمده از مقاله‌های مورد تحلیل در پژوهش (مراحل کدگذاری اسناد، تحلیل، ترکیب و تلفیق کدها در قالب مضامین) تعداد ۱۱۲ کد اولیه و ۴۹ کد ثانویه (پس از حذف کدهای مشابه و مغایر) در قالب ۹ مقوله محوری و ۴ مضمون نهایی طبقه‌بندی شد. کدهای ثانویه پس از استخراج با مضامین یکسان در متن‌های مطالعات پیشین تطبیق داده شدند و بر اساس مقوله‌ها دسته‌بندی کلی تری در جهت یکپارچه‌سازی برای فهم مضامین اصلی انجام شد. در اینجا فرایند و نتایج کدگذاری در جدول ۲ و ۳ آورده می‌شود تا بر اساس این یافته‌ها شالوده فکری این موضوع تقویت شود.

جدول ۲. نتایج به دست آمده از مرحله کدگذاری با روش تحلیل محتوای مضمونی

ردیف ارجاع	مصادیق	مقوله‌ها	مضمون
۱۷، ۱۵، ۷، ۶، ۵، ۱	<p>احترام و اخلاق‌گرایی، جدال احسن، حکمت و موعظه حسنه، مدارا، اجاره و امان دادن، اصالت برهان، ارجاع به فطرت و سرشت پاک بشری، توسل به ادله و مبادی مشترک، احسان و کرامت؛ پاسداشت صاحبان اندیشه، انصاف علمی؛ هدایت و روشنگری مخاطب در جهت دوری از آسیب‌ها اخلاقی؛ میدان دادن به طرف مقابل، اعطای آزادی کامل به مخالفان، انصاف، با حوصله برخورد کردن، استفاده از مقبولات خصم، احتجاج با زبان خصم، استفاده از جدل احسن، اقتناع مخالف</p>	<p>اخلاق مناظره (رعایت آداب مناظره، احسان و کرامت، حق‌مداری)</p>	<p>روش و اصول مناظره</p>
		<p>ارائه دلیل و برهان (راهبری علمی مناظره، گفت‌وگوی مبتنی بر تفکر و قاطعیت در انعطاف، گفت‌مان قرآنی؛ جدل احسن)</p> <p>نحوه مواجهه با سخنان طرف مقابل (ادای تکریم مخاطبان، ملاحظه سطح فکری و مذهب مخاطبان، هدایت و روشنگری)</p>	
۱۲، ۹، ۴، ۳	<p>کشف کج‌فهمی برخی فرقه‌های اسلامی از توحید و اصلاح آن؛ نحوه آفرینش، هدف آن و نسبت آفریننده و آفریده؛ نفی انسان‌انگاری از خداوند، اثبات ادله وجود خداوند (باورهای خداشناسانه)؛ اثبات وجود خداوند توسط برهان‌ها و ادله عقلی توسط امام رضا <small>علیه السلام</small> تحت برهان‌های حدوث، حرکت، نظم، امکان، وجوب و صدقین؛</p>	<p>اثبات وجود خداوند و نفی شرک</p> <p>کیفیت آفرینش</p>	<p>هستی‌شناسی</p>

۱۶،۸،۲	ضرورت وجود امام، شرایط و ویژگی‌های امام، نحوه انتخاب امام، چگونگی رسیدن به مقام امامت، راه‌های اثبات امامت از دیدگاه امام رضا (علیه السلام) و نیز دلایل وجوب ولایت‌پذیری از امام معصوم و ولی امر زمان؛ اثبات انگاره نفی الوهیت حضرت عیسی (علیه السلام) با اقامه دو استدلال قیاسی و یک استدلال عقلی؛ تسلیم و پذیرش حقانیت اسلام	مسائل اعتقادی (توحید، نبوت و امامت)	معرفت‌شناسی
		ولایت و حقانیت اسلام	
۱۴،۱۳،۱۱،۱۰	اثبات حقانیت و ابطال ادعاهای طرف‌های مناظره و دوری از گفت‌وگو غیراخلاقی و بهره‌مندی از صراحت، دقت عمل، ادب و احترام؛ شناسایی روش‌ها و مهارت‌های مناظره به‌عنوان مهارت‌های ارتباطی مؤثر؛ توجه هم‌زمان اخلاق با سیاست و اینکه این دو با هم ارتباط دارند؛	اخلاق و انسانیت	انسان‌شناسی
		اخلاق و سیاست	

جدول ۳. خلاصه و کدگذاری تحقیقات انجام‌یافته در خصوص مناظرات امام رضا (علیه السلام)

فراوانی	مضمین	مقوله‌ها (مصادیق)
۲۵	روش و اصول مناظره	احترام و اخلاق‌گرایی، جدال احسن، حکمت و موعظه حسنه، مدارا، اجاره و امان‌دادن، اصالت برهان، ارجاع به فطرت و سرشت پاک بشری، توسل به ادله و مبادی مشترک، احسان و کرامت، بیان اصول و معیارهای عقلانی، آزادگی و روح علمی و تسلط بر علوم، سلامت انگیزه، پاسداشت صاحبان اندیشه، انصاف علمی، میدان‌دادن به طرف مقابل، اعطای آزادی کامل به مخالفان، انصاف، با حوصله برخورد کردن، استفاده از مقبولات خصم، احتجاج با زبان خصم، استفاده از جدل احسن، اقناع مخالف، راهبردهای تعاملی در مناظره، فرهنگ مناظره

۱۰	هستی‌شناسی (غایت‌شناسی)	توحید و اصلاح آن توسط آن حضرت، کیفیت آفرینش، نفی غالی‌گری، نفی الوهیت مسیح، اثبات وجود خداوند، نفی انسان‌انگاری از خداوند، اثبات ادله وجود خداوند، زیان دین و خفای الهی در جهت توجه به روایت‌های نبوی (باورهای خداشناسی)، ذات و صفات الهی، کیفیت آفرینش و ویژگی‌ها و اقسام آفریدگان
۸	معرفت‌شناسی	ضرورت وجود امام، شرایط و ویژگی‌های امام، نحوه انتخاب امام، چگونگی رسیدن به مقام امامت، راه‌های اثبات امامت از دیدگاه امام رضا (علیه السلام) و نیز دلایل وجوب ولایت‌پذیری از امام معصوم و ولی امر زمان، شناخت امام زمان خویش، تبیین معارف دین، شبهه‌زدایی از معارف دین، تبیین جایگاه و مقام اهل بیت (علیهم السلام)
۶	انسان‌شناسی	آمیختگی اخلاق و سیاست، اخلاق محوری، سوق دادن انسان‌ها در مسیر رفتار اخلاقی، انسانی و عادلانه در تمام شئون زندگی و عدل و انصاف در تعامل انسان‌ها و تجاوز نکردن آدمیان به حقوق یکدیگر

۸-۲. الگوی مفهومی حاصل از تحلیل اکتشافی

شکل (الف). الگوی برآمده از سنتز پژوهی

آنچه از الگوی مفهومی برآمده از سنتز پژوهی (شکل الف) قابل درک است، این است که مناظرات امام رضا (علیه السلام) به لحاظ روش‌شناسی و محتوا با سه مضمون: هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی می‌تواند برای مخاطبان بهتر ادراک شود هرچند جدول‌های ۲ و ۳ این فهم را نمایان‌تر خواهد کرد.

۳. نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، ارائه یک فراترکیب از مؤلفه‌ها و شاخص‌های اصلی مناظرات رضوی بر اساس مقالات و مطالعات صورت‌گرفته در مجلات و کتاب‌های مختلف بوده است. نگاهی جامع بر مناظرات آن حضرت نشان می‌دهد که بیانات امام رضا (علیه السلام) همانند پدران بزرگوار ایشان در دو جنبه روش و محتوا می‌تواند در پاسخگویی به سؤالات و شبهات استفاده شود، چراکه روش‌های آن امام همچون دیگر ائمه معصومین (علیهم السلام) به صورت عقلانی ارائه و بر شعور انسان‌ها تأثیرگذار بوده است. متأسفانه آنچه امروزه در نظام تربیتی کشورها ملاحظه می‌شود این است که این نظام‌ها متمرکز بر تربیت از نوع طبیعت بوده و از تربیت بُعد عالی انسان غافل شده‌اند و به لحاظ روش‌شناسی مناظره، بیشتر فن مغالطه و سفسطه بر اساس علوم طبیعی معنا پیدا کرده است و آنچه بر اساس عقل ملکوتی (رضایت خداوند معیار اصلی) باید مشهود باشد در مناظرات علمی عصر حاضر دیده نمی‌شود.

بنابراین، توجه به رویکرد منطقی امام رضا (علیه السلام) در روش (روحی برندق، ۱۳۹۶؛ مصلائی پور و سلیمی، ۱۳۹۲) و محتوای مناظره‌ها خود مؤید این است که مناظره و روند به‌کارگیری آن برای ایجاد فهم مشترک از مسائل، آگاهی‌بخشی و ایجاد نگرش توأم با عقلانیت بوده است و از سوی دیگر، روش مناظره‌های آن حضرت، نه جدل بلکه تسلط علمی بر مسئله بود که اساساً از نظر علمی و روانی ضمن دعوت به پرسش و همگام شدن با مخاطب و هدایت او در جهت رفع شبهات بیشترین تأثیرات را بر طرف مناظره خود می‌گذاشت.

از آنجا که روش مناظره، امروز در میان متفکران مغرب زمین بدون ادعای آشنایی این

متفکران با تعالیم اسلامی و علوی مورد توجه است، خود گویای اتکای بزرگان دین اسلام بر مواجهه عقلی در مباحث معرفتی و دوری از مغالطات رایج و اختلاط‌های ناصواب روشی در این زمینه بوده است.

در تحلیل بیشتر یافته‌ها، باید گفت که مطابق با هستی‌شناسی امام رضا (علیه السلام) در جهت اثبات وجود خداوند و نفی شرک از برهان‌های مختلف بهره برده‌اند (حسینی شاهرودی و رودی، ۱۳۹۴؛ اکبری، ۱۳۹۲) و در معرفت‌شناسی نیز مسائل اعتقادی اعم از جریان‌های فکری توحید، امامت و نبوت و ... (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۴) را در مناظرات خویش ثابت کرده‌اند و در همه مناظرات آن حضرت بحث انسان‌شناسی تبلور خاصی داشته است که به نظر می‌رسد معرفت انسانی و عقول هر انسانی با فطرت خویش می‌تواند از این مناظرات نهایت استفاده را ببرد. بنا بر یافته‌ها، در نهایت، پیشنهاد می‌شود جامعه علمی دانشگاهی با بهره‌گیری از مناظرات علمی آن حضرت (روش، اصول و چگونگی فرایند مناظره) مناظره را به‌عنوان یکی از روش‌های مهم در موضوعات پرچالش علمی مورد توجه قرار دهند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

- ابراهیمی، امید و محمدی، دل آرام. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی مناظره بر اساس الگوی مناظرات امام رضا (علیه السلام)». فرهنگ رضوی. سال ۶. شماره ۲۱. صص: ۱۷۳-۱۹۸.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: نشر کتابچی.
- _____ (۱۳۷۲). *امالی صدوق*. چاپ پنجم. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- _____ (۱۳۷۸). *عیون اخبار الرضا*. قم: نشر جهان.
- _____ (۱۴۰۴ ق.). *امالی*. مترجم کمره ای. تهران: اسلامیه.
- _____ (۱۴۰۵ ق.). *کمال الدین و تمام النعمه*. تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری. قم: مدرسین.
- _____ (۱۳۶۳). *عیون اخبار الرضا*. مصحح مهدی لاجوردی. قم: طوس.
- احمدی طباطبایی، سیدمحمد رضا. (۱۳۹۴). نسبت اخلاق و سیاست در آموزه‌های اهل بیت (علیهم السلام) با تأکید بر سیره رضوی، فرهنگ رضوی. سال ۳. شماره ۱۰. صص: ۱۲۷-۱۵۰.
- احمدی فر، مصطفی؛ حسین نژاد محمدآبادی، حمید؛ رضایی اصفهانی، محمدعلی و حق پناه، رضا. (۱۳۹۶). «شاخص‌های اخلاق محوری در آموزه‌های سیاسی امام رضا (علیه السلام)». فرهنگ رضوی. سال ۵. شماره ۱۸. صص: ۱۷۹-۲۱۵.
- اکبری، رضا. (۱۳۹۲). «نگاهی تحلیلی به تصحیح خداشناسی مردم توسط امام رضا (علیه السلام)». فرهنگ رضوی. سال ۴. شماره ۴. صص: ۷-۲۴.
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن و شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی». *اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)*. ۵(۲)، ۱۵۱-۱۹۸.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷). *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم السلام)*. قم: نشر انصاریان.
- جواهری، محمدرضا و شمسی، جواد. (۱۳۹۴). «از ابن‌الله تا مبشر: تحلیلی بر استدلال‌های امام رضا (علیه السلام) در نفی الوهیت حضرت عیسی (علیه السلام) در مناظره مرو». *معرفت‌ادیان*. سال ۷. شماره ۲۵. صص: ۳۳-۵۰.
- حسینی شاهرودی، مرتضی و رودی، معصومه. (۱۳۹۴). «برهان‌های اثبات وجود خدا در مناظره‌های امام رضا (علیه السلام) در مرو». *فرهنگ رضوی*. سال ۳. شماره ۱۱. صص: ۳۹-۷۵.
- حسینی، سیدجواد. (۱۳۸۷). «شیوه مناظره در مناظرات امام هشتم (علیه السلام)». *نشریه مبلغان*. شماره ۱۰۹. صص: ۱۱-۲۱.
- روحی برندق، کاوس. (۱۳۹۶). «اخلاق و مهارت‌های مناظره در مناظره‌های امام رضا (علیه السلام) (مطالعه موردی: مناظره امام رضا (علیه السلام) با متکلمان ادیان و مذاهب)». *فرهنگ رضوی*. سال ۵. شماره ۱۸. صص: ۷-۳۵.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۱۱ ق.). *الملل والنحل*. قم: لجنه الاداره الحوزه العلمیه.
- شمسی، جواد و جوارشکیان، عباس. (۱۳۹۵). «تصویر آفرینش در مناظره عمران صابی با امام رضا (علیه السلام)». *فرهنگ رضوی*. سال ۴. شماره ۱۳. صص: ۷-۳۰.
- طباطبایی، سیدمحمدکاظم؛ رشیدی کیا، نجمه. (۱۳۹۳). «مهم‌ترین آسیب‌های اعتقادی اثرگذار بر پیشبرد گفت‌وگو توحید در عصر امام رضا (علیه السلام)». *فرهنگ رضوی*. سال ۲. شماره ۶. صص: ۷۵-۱۰۷.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ ق.). *الاحتجاج علی‌اهل‌الحجاج*. تصحیح و تحقیق محمدباقر خراسان. مشهد: نشر مرتضی.

- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ ق.). *الأمالی*. قم: انتشارات دارالتقافه.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۰۵ ق.). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی*. قم: دارالهجره.
- قانع، احمد علی. (۱۳۹۳). «خدشناسی در روایت های امام رضا (علیه السلام)». *فرهنگ رضوی*. سال ۲. شماره ۵. صص: ۸۷-۱۰۹.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). *الکافی*. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- _____ (۱۳۸۸ ق.). *الکافی*. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- طهماسبی بلداجی، اصغر؛ مرتضوی، سیدابراهیم. (۱۳۹۹). «واکاوی رهاوردهای غائی مناظرات رضوی و کاربست آن‌ها در عصر حاضر». *فرهنگ رضوی*. سال ۸. شماره ۲۹. صص: ۱۳۵-۱۶۱.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق.). *بحار الانوار*. تصحیح و تحقیق جمعی از محققان. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مجیدی، حسن. (۱۳۹۲). «تحلیل گفتمان مناظره‌های امام رضا (علیه السلام)». *فرهنگ رضوی*. سال ۱. شماره ۲. صص: ۹-۳۸.
- مصلائی پور، عباس؛ سلیمی، مریم. (۱۳۹۲). «اصول مناظره و آزاداندیشی با تکیه بر مناظره‌های امام رضا (علیه السلام)». *فرهنگ رضوی*. سال ۱. شماره ۳. صص: ۸۷-۱۱۴.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۸). *مناظرات تاریخی امام رضا (علیه السلام) با پیروان مذاهب و مکاتب دیگر*. چاپ دوم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- میراحمدی، منصور؛ رضائی پناه، امیر. (۱۳۹۵). «تحلیل گفتمان مناظره‌ها و مجادله‌های حضرت رضا (علیه السلام) با دگرهای گفتمانی (مبانی قرآنی کلامی ساخت بندی هویت اسلامی)». *فرهنگ رضوی*. سال ۴. شماره ۱۴. صص: ۷۵-۹۶.
- نصیحت، ناهید؛ باغبانی، رضوان. (۱۴۰۱). «بررسی گفتمان القابی در فرایند مناظره امام رضا (علیه السلام) با علمای ادیان». *فرهنگ رضوی*. سال ۱۰. شماره ۳۷. صص: ۹۳-۱۱۴.
- نقی پورفر، ولی‌الله؛ زاهدی، عبدالرضا؛ فتحی، یعقوب. (۱۳۹۸). «سیره تعلیمی- تربیتی امام رضا (علیه السلام) در مناظره با اصحاب ادیان و مذاهب». *فرهنگ رضوی*. سال ۷. شماره ۲۵. صص: ۱۸۳-۲۱۳.
- نوروزی، محمد؛ جهانی جوانمردی، فاطمه؛ سبحانی نژاد، مهدی. (۱۳۹۴). «تبیین روایی نقش و جایگاه امامت از دیدگاه امام رضا (علیه السلام) و وجوب ولایت‌پذیری از امام معصوم و ولی امر زمان». *فرهنگ رضوی*. سال ۳. شماره ۱۰. صص: ۱۶۳-۱۹۴.

منابع لاتین

- Cooper, H. & Hedges, Larry V., (2009), *Research Synthesis as a Scientific Process. A chapter on: The Handbook of Research Synthesis and Meta-Analysis, Second Edition*. Russell Sage Foundation.
- Anderson, R. (2007). Thematic content analysis (TCA). *Descriptive presentation of qualitative data*, 4-1.